معمای برج آجری مسجد ملک...

برج آجری که در بین کارشناسان به نام «برج سلجوقی» معروف است را در واقع باید باقیماندهٔ مناره‌ای دانست که در کنار مسجد، دارالشفا (بیمارستان)، مدرسه، بازار و... هستهٔ اصلی شهر کرمان را در روزگار سلجوقی تشکیل داده بودند

[حجت گلچین]
دکترای ابنیهٔ تاریخی و عضو هیات علمی دانشگاه

آنچه که تا به امروز در مورد مسجد ملک کرمان ذکر شده، علیرغم آنکه جملگی بر بنیان سلجوقی آن پای می‌فشارد، هرگز به ارائهٔ دقیقی از تاریخ معماری آن نینجامیده است و افقی روشن از روند شکل‌گیری آن را نمایان نمی‌سازد. از هم پاشیدن ساختار بافت پیرامون مسجد و به‌تبع آن از دست رفتن پیوند و ارتباط اثر با بسترِ تاریخی‌اش (تصویر ۱)، الحاقات و تعمیرات ادوار متأخر به ویژه دورهٔ قاجار و مداخلات و برخی مرمت‌های غیرحرفه‌ای معاصر، درمجموع، ساختاری به شدت مغشوش و مبهم از معماری را عیان ساخته است که خوانش طرح و عرصهٔ اولیهٔ مسجد را بسیار دشوار می‌سازد.

بیشترین چیزی که در نگاه اول از کالبد امروزین مسجد ملک دریافت می‌شود، نه اساس سلجوقی آن که سبک و سیاق معماری دورهٔ قاجار است. این ویژگی را در ساختار گنبد، ایوان‌ها و به‌طور اخص ایوان شرقی و مقرنس‌ها و تزئینات مُعَقَّلی آن و در یک نگاه کلی، در تزئینات به جا مانده در نماهای مشرف به صحن و سایر تغییرات و تعمیراتی که بعضاً تا دورهٔ پهلوی نیز امتداد یافته، به وضوح می‌توان دید. درعین حال، برخی ساختارهای منسوب به دورهٔ سلجوقی مسجد نیز در ادوار بعدی چنان دستخوش مداخلات و دگرگونی شده‌اند که یافتن شکل سلجوقی آن میسر نیست. مصداق آشکار این مسئله ساختمان ایوان مشرف به گنبدخانه (ایوان قبله) است که تا قبل از وقوع زلزلهٔ سال ۱۳۶۰، قریب به اتفاق کارشناسان احداث آن را با استناد به تاریخ کتیبه شده بر آن، هم‌زمان با ساخت گنبد در دورهٔ قاجاری می‌پنداشتند. با وقوع زلزله و تخریب بخش‌هایی از ایوان مذکور، تزئینات

■ تصویر ۱- از هم پاشیده شدن ساختار شهری پیرامون مسجد ملک که انقطاع پیوند تاریخی اثر با بستر تاریخیش را موجب شده است . ماخذ: گوگل ارت.

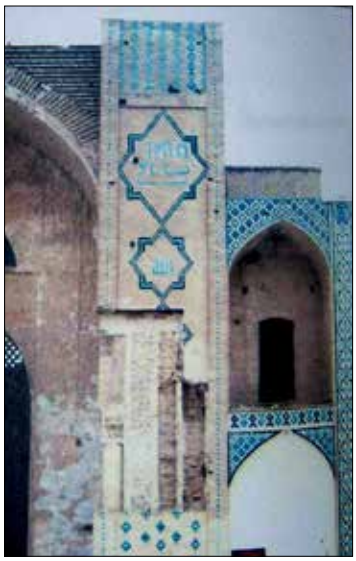
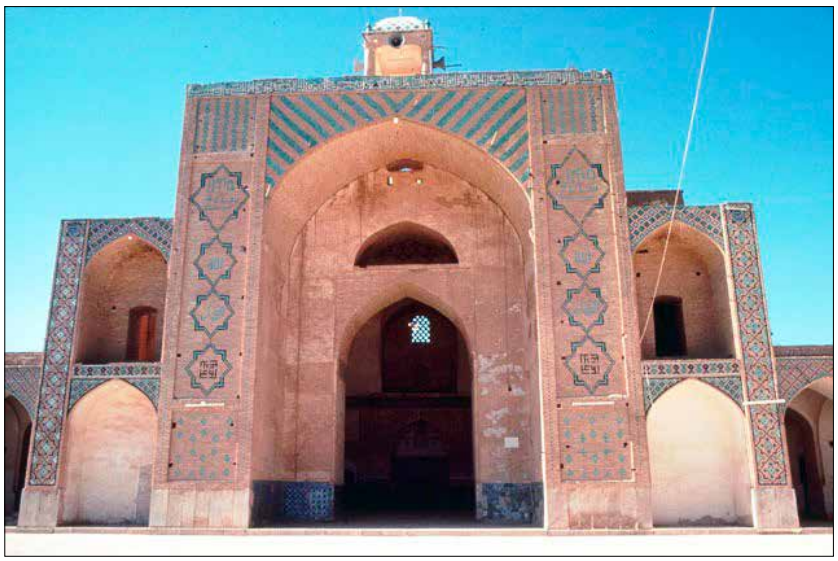

■ تصویر۲- ایوان قبله ی مسجد ملک، قبل و بعد از زلزله سال ۱۳۶۰. ماخذ: سازمان میراث فرهنگی

و ساختار سلجوقی زیر آن نمایان شد (تصویر ۲) که از یکسو گواهی بر بنیان سلجوقی این بخش از مسجد است و از سوی دیگر در اتصال با گنبد قاجاری پشت آن، ساختاری گنگ و مبهم را از منظر تاریخ معماری پدید آورده است. در این بین، موقعیت و مختصات دو بخش از مسجد، بیش از سایر قسمت‌ها پرسش برانگیز و رازآلود است. بخش‌های مذکور که یقیناً خوانش بهتر و شناخت درست‌ترشان مسیری هموارتر را در حل معمای مسجد ملک رهنمون می‌سازد، عبارت‌اند از: محراب‌های قدیمی پشت‌بام و برج آجری مستقر در گوشهٔ شمال شرقی مسجد.

برج آجری که در بین کارشناسان به نام «برج سلجوقی» معروف است (تصویر ۳) را در واقع باید باقیماندهٔ مناره‌ای دانست که در کنار مسجد، دارالشفا (بیمارستان)، مدرسه، بازار و... هستهٔ اصلی شهر کرمان را در روزگار سلجوقی تشکیل داده بودند. در ادوار بعد با توسعهٔ تدریجی ساختار شهری و پدید آمدن سایر محلات و حوزه‌های مسکونی، محدودهٔ مذکور به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین محلات کرمان و به نام «محلهٔ شاه عادل» در شهر کرمان معروف شد که به نوعی یادآور اقدامات عمرانی روزگارِ یاد شده است که به «ملک تورانشاه» سلجوقی نسبت داده می‌شود. به عبارت بهتر، آنچه که امروز به نام برج سلجوقی، به این شکل مبهم و بدون هیچ قرینه‌ای، در گوشهٔ مسجد ملک قرار دارد، الزاماً متصل به ساختار مسجد نبوده بلکه به احتمال زیاد، بیرون از مسجد واقع شده بوده است. مناره‌ای که بعد از فرو ریختن بخش اعظم آن، قرن‌ها بعد یعنی در دورهٔ قاجار و پس از آن، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین یادگارهای بجا مانده از

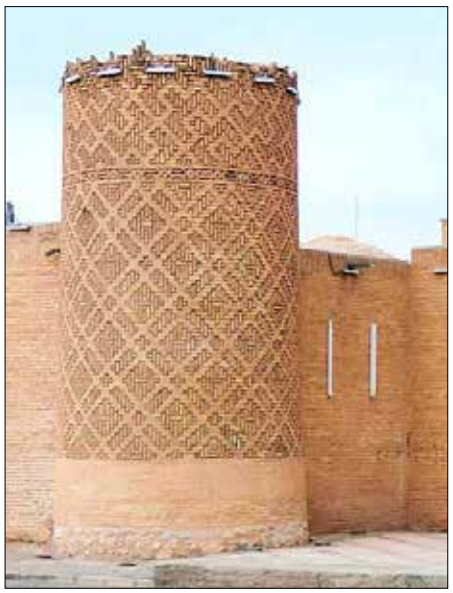

■ تصویر۳- راست: برج آجری مسجد ملک. چپ: موقعیت برج آجری در گوشه شمال شرقی مسجد (سمت راست بالای تصویر). ماخذ: گوگل ارت

■ تصویر۴. منار نگار در حوالی بردسیر

مجموعۀ سلجوقی مزبور، دستمایه و بهانۀ توسعۀ مسجد می‌شود. در همین راستا آخرین الحاقات و ساخت و سازها (تا دورۀ پهلوی) عرصۀ کنونی مسجد ملک را به گونه‌ای شکل می‌دهد که با تکمیل و توسعۀ شبستان‌های پیرامون صحن، به بقایای مناره (برج سلجوقی) متصل شده است...

از سوی دیگر، شباهت‌های موجود بین این مناره و «منار نگار» در حوالی بردسیر (تصویر ۴)، این گمان را به ذهن می‌اندازد که ممکن است منارۀ مورد بحث، الگویی بوده برای نمونه‌ای متأخرتر و البته باظرافت بیشتر، (با نمکی از کاشی) در نگار که با توجه به ویژگی‌های سبکی کتیبۀ کوفی کاشی‌کاری شده‌اش بعید است که قدیمی‌تر از اواخر قرن ششم هجری باشد... . اگر این گمان را مبنا قرار دهیم، با توجه به این نکته که رواج تدریجی کاشی در تزئینات معماری دورۀ اسلامی عمدتاً از اواسط دورۀ سلجوقی به بعد بوده است، می‌توان تاریخ ساخت آن را (با فرض آنکه تماماً آجرکاری و بدون تزئین کاشی بوده)، حوالی اواخر قرن پنجم تا اوایل قرن ششم هجری تخمین زد که به‌نوعی مقارن با سلطنت ملک توران‌شاه نیز هست. این گمان زمانی قوت می‌گیرد که شباهت به مراتب بیشتر برج مذکور با بنای تاریخ‌دار «منارخسروگرد» در نزدیکی سبزوار مدنظر قرار گیرد (تصویر ۵).

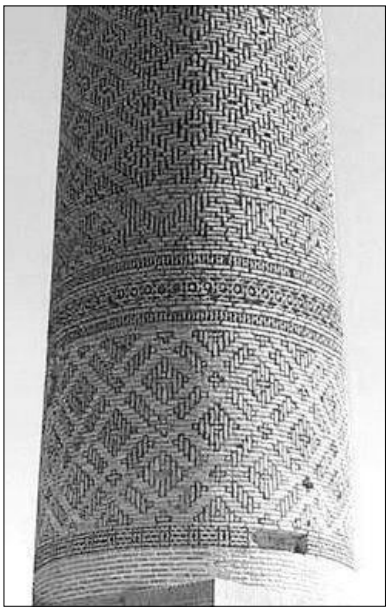

■ تصویر ۵. منار خسروگرد در نزدیکی سبزوار که بخش پایینش کاملا با آجرکاری موجود در برج مسجد ملک مطابقت دارد.

همچنان که در تصویر مشهود است، بخش پایینی منار خسروگرد کاملاً از حیث اجرای آجرکاری با برج مسجد ملک مطابقت دارد؛ بنابراین، با توجه به کتیبۀ منار خسروگرد که متضمن تاریخ «خمس و خمسمائه» (۵۰۵ ه.ق) است، تاریخ ساخت برج آجری مسجد ملک با ضریب اطمینان بیشتری محرز می‌شود. در عین حال، با توجه به قطر ۳/۵ متری آن در قاعده و با در نظر داشتن مسائل فنی و مهندسی می‌توان ارتفاع آن را تا حدود ۲۰ متر تخمین زد که قطر آن نیز با کاهش تدریجی به حدود ۲/۵ متر در بالاترین سطح می‌رسیده است.

نکتۀ آخری که در اینجا باید به آن اشاره شود، ضرورت وجود «راه‌پله» در مناره است که در عین تعجب، در ترسیم هیچ یک از نقشه‌های موجود از مسجد ملک حتی نقشه ارائه شده توسط «پوپ» (محقق برجستۀ آمریکایی) نیز به چشم نمی‌خورد و مناره به‌صورت یک استوانۀ توخالی ترسیم شده است...! این نقصان ممکن است ناشی از عدم امکان دسترسی و مطالعۀ داخل برج باشد که در این صورت، پیگردهای باستان‌شناسی هدفمندی لازم است تا ضمن پدید آوردن این امکان، امکان ارزیابی صحیح‌تر و مطمئن‌تری از مطالب ارائه شده در این نوشتار را نیز فراهم آورد.